

K problematike opevnených sídiel vo včasnom stredoveku na Slovensku

PETER ŠALKOVSKÝ

Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied v Nitre

Typické opevnené sídlo včasnostredovekých Slovanov sa v archeologickej literatúre prevažne označuje vžitým termínom *hradisko*, *horodišče*, *grodzisko*, *gorodišče*, *Burgwall*, hoci jeho pôvodné pomenovanie bolo *gord*, *grad*, *grod*, *gorod* (v nemčine *Gard*, *Purc*, *Burg*), ktoré po zmene *g > h* v slovenčine, češtine, hornej lužickej srbčine, ukrajinčine, bieloruštine i v časti ruských nárečí v 12.-13. dostalo podobu *hrad*, *horod* v primárnom zmysle ohradené sídlo.¹ Pomenovanie *hrad* sa však, po zániku starších typov hradov a vydiferencovaní nových foriem opevnených sídiel vo vrcholnom stredoveku, presunulo na označenie kamenných murovaných hradov a v niektorých slovanských jazykoch aj na mestá (vo forme *grad*, *gorod*, *horod*) z dôvodu, lebo aj tie bývali opevnené hradbami. Pravdepodobne preto sa kvôli rozlíšeniu pre (už neexistujúce) opevnené sídla včasného stredoveku podobne ako pre praveké opevnené osady začal používať názov *hradisko*, ktoré prevzala do svojej terminológie aj história a archeológia, čo nepokladáme za najšťastnejšie riešenie. Zrejme

¹ Slovo *grad*, *hrad* s významom „ohradené miesto“, plotom, palisádou ohradený (*ohradit'* - čes., *ohradit*, ukr. *horodyty*, rus. *ogradit*, srb./chorv. *ograditi*, pol. *ogradzać*) priestor s cieľom ochrany ľudí (rod, kmeň) a ich majetku (pred nepriateľom, ale pôvodne aj dravou zverou). Praslov. *gorá-b*, staroslov. *gradъ* = mesto, čes. *hrad*, poľ. *gród*, luž. *hród*, *grod*, slovin., bulh., srbch. *grad*, ukr., rus. *górod* = mesto (UHLÁR, V. Pôvod názvu Medzihradné. (Hrad, hradit' - hrada), Kultúra slova, 19, 1985, č. 5, 163. Príbuzné je chetit. *gurtas* = hrad, pevnosť, stredogót. *baurgs* = veža, bašta, opevnené mesto, galsky *briga*, gr. *púrgos* = veža, bašta, baštami posilnené opevnenie, hrad, zámok, sans. *púr(a)* = hrad, pevnosť, opevnené mesto. Tiež aj lit. *gardas* = ohrada, gótsky *garda* (súč. *Garten*) = záhrada, alb. *garth*, *gardhi* = ohrada, plot, lat. *hortus* = záhrada, gr. *chórtos* = ohrada, ohradené miesto, pasienok.

Vznik názvu *hrad* súvisí azda aj s tým, že prapôvodne sa zrejme na ohradenie, opevnenie areálov, sídiel používali drevené „hrady“, t.j. viac či menej okresané brvná slúžiace obyčajne na podporu povaly (slov. *hrada*, čes. *hřada*, srbch. slovin., bulh. *greda*, rus. *grjadá*, ukr. *grjáda*, poľ. *grzeda*, polab. *groda*, praslov. asi *gredъ*, *grěda* - <http://kruhy.blogspot.sk/2008/12/etymologick-slovnk-jna-kulka-h.html>.

preto sa napr. v Nemecku, ale i v Poľsku popri forme *Burgwall*, *grodzisko*² používa zvlášť v novšej spisbe (aj alebo iba) termín *Burg*, *grod*³, pričom sa hovorí nielen o *grodoch państwowych* (teda od konca 10. stor.), ale aj *grodoch slowianskych* či *wczesnosredniowiecznych* obecne, ale i *przedpaństwowych*, či *plemionych* (teda sídla 6.-10. stor.). V nemeckej spisbe sa zas okrem obecného pomenovania *Burg* používajú aj zachované názvy konkrétnych hradov (*Starigard/Oldenburg*, *Jaromarsburg*, *Wogastisburg*, *Mosapurc*). Aj u nás by preto azda bolo vhodnejšie používať namiesto (alebo popri) termínu hradisko, termín hrad s adekvátnym upresňujúcim prívlastkom (slovanský, kmeňový, veľkomoravský, veľkomoravský, preduhorský, včasnouhorský). Samotný termín hradisko by zrejme mal byť používaný, ako to naznačujú aj slovníky slovenského jazyka⁴, na označenie miesta, polohy, kde stál hrad, dnes zachovaný iba vo zvyškoch pod zemou alebo v správach o výskume tohto miesta. V rovine historického vyhodnotenia pravdepodobne by bolo vhodnejšie používať pôvodný názov hrad, resp. u menších, či inými vlastnosťami špecifikovaných druhov opevnení hrádok a dvorec alebo u zatiaľ nešpecifikovaných všeobecné pomenovanie opevnené sídlo či opevnenie. Z historických prameňov vieme, že centrálné hrady sa v súdobých latinských prameňoch nazývali *Burg*, *Castrum*, *Civitas*. Spektrum ostatných, zväčša menších hradov, ktoré možno označiť ako menšie lokálne centrá, resp. strážne hrady, hrádky, pevnôstky a veľmožské dvorce označujú včasnostredovekí kronikári ako *Castella a Curtis*.⁵ Osobitou kategóriou opevnených sídiel, tak formálne - rozmermi, tvarom a stavbou technikou, ale aj funkčne, boli veľmožské rodové dvorce či hrádky, ktorých vznik u nás pravdepodobne inšpirovali franské veľmožské dvorce, či už

² Najmä pri publikovaní terénnych výskumov hradísk.

³ Napr. HERRMAN, J. (Hrsg.): Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert. Akademie-Verlag, Berlin 1985; DAJBROWSKA, E.: Wielkie grody dorzecza górnej Wisły Warszawa 1973; KURNATOWSKA, Z.: Forschungen zu frühmittelalterlichen Burgen in Großpolen. In: Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Bonn 1998, 31-36; POLESKI, J.: Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca. Kraków 2004 a. d.

⁴ Krátky slovník slovenského jazyka. Bratislava 1989, 122.

⁵ RATKOŠ, P.: Naše sídliskové útvary v latinskej terminológii. *Archaeologica historica* 3. Brno, 247-254.

ako *curia regalis* – kráľovské dvorce alebo ako *curia nobilitaris* – súkromné sídla šľachty.⁶

Pod obecným pomenovaním hlavného druhu „ohradených“ sídiel - hrad, Burg, sa skrýva viacero typov objektov líšiacich sa od seba formálne (rozmermi, tvarom, fortifikčnou technikou, umiestnením v krajine) ako aj funkciou, ktoré sú produktom pestrého niekoľkostoročného hospodárskeho i spoločenského vývoja jednotlivých sídelných celkov (rodových, kmeňových či teritoriálnych zoskupení, kniežatstiev a prvých štátov), formované kultúrnymi i vojenskými interakciami so susedmi i celkovým geopolitickým vývojom v strednej Európe. Ide o bázu prameňov s nerovnomerným stupňom poznania a vypovedacej hodnoty, ktorá napriek existencii mnohých čiastkových regiónálnych štúdií, dosiaľ ešte nebola komplexne vyhodnotená. Iba z území západných Slovanov je evidovaných okolo 3000 takýchto lokalít⁷, najviac z územia dnešného Poľska a východných častí Nemecka,

Približne okolo jednej stovky slovenských lokalít, uvádzaných v rôznych publikáciách ako včasnostredoveké opevnené sídla (8.-10. stor.), môžeme na základe primárnej analýzy z hľadiska súčasného stavu ich poznania a vypovedacej hodnoty rozdeliť do štyroch skupín, kategórií⁸: 1 – vedecky dokázané, isté, 2 – vedecky indikované, vysoko pravdepodobné, 3 – vedecky čiastočne indikované, možné, 4 – vedecky dostatočne neindikované, domnelé.

Prvú skupinu (kategóriu) tvoria lokality, na ktorých boli komplexnejším výskumom zistené nielen masívne doklady sídelných – stavebných, výrobných alebo aj kultovo-sakrálnych aktivít medzi 8.-10. stor., ale aj konštrukcia a stratigrafia súvekeho opevnenia, i jeho aspoň

⁶ RUTTKAY, A.: Dvorce v 9. -13. storočí. In: A. T. Ruttkay, M. Ruttkay, P. Šalkovský (Ed). Slovensko vo včasnóm stredoveku. Nitra, 135-147.

⁷ KEMPKE, T. Slawische Burgen des 7.-10. Jahrhunderts. In: Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch I. Bauformen und Entwicklung, hrsg. Horst Wolfgang Böhme u. a. Stuttgart 1999, 45-53.

⁸ Hranice medzi jednotlivými kategóriami nemožno vymedziť striktne, existuje medzi nimi vlastne plynulý prechod, a ani pozícia jednotlivých lokalít sa nedá interpretovať ako definitívna, naopak nové výskumy a nálezy tu môžu spôsobiť presuny, najmä smerom nahor, ale vo výnimočných prípadoch i naopak.

rámové datovanie.⁹ Iba u tejto databázy je dnes možné a má zmysel, pokúšať sa o, viac či menej detailnými faktami podložené, analýzy a interpretácie: Bojná - Valy (I), (okr. Topoľčany), Bratislava - hrad¹⁰, Bratislava, časť Devín - hrad¹¹, Bratislava, časť Devínska Nová Ves - Nad lomom, Bratislava, časť Devínska Nová Ves - Na pieskoch, Detva, časť Kostolná - Kalamárka, Divinka - Veľký vrch (okr. Žilina), Ducové - Kostolec (okr. Piešťany), Hronský Beňadik - Skala (okr. Žarnovica), Jasenovo - Vyšehrad (okr. Turčianske Teplice), Majcichov - Valy (okr. Trnava), Malé Kozmálovce - Grác (okr. Levice), Mužla, časť Čenkov - Vilmakert (okr. Nové Zámky), Nitra - hrad, Nitrianska Blatnica - Jurko a Púšť (okr. Topoľčany), Pobeďim - Hradištia a Podhradištia (okr. Nové Mesto nad Váhom), Prašník - Hrádok (okr. Piešťany), Smižany - Hradisko II (okr. Spišská Nová Ves), Spišské Tomášovce/Smižany - Hradisko I (okr. Spišská Nová Ves), Svätý Jur - Neštich (okr. Pezinok), Šarišské Sokolovce - Hradová Hura (okr. Sabinov), Tlmače/Kozárovce - Hrádze (okr. Levice), Vyšný Kubín - Ostrá Skala (okr. Dolný Kubín), Zemplín - Várhegy (okr. Michalovce), Zvolen, časť Môťová - Priekopa.¹²

⁹ Niekedy iba nepriamo a rámcovo, keď ide o lokality s chronologicky súrodým sídliskovým materiálom a bez akýchkoľvek stôp staršieho či mladšieho osídlenia.

¹⁰ Okres sa neuvádza v prípadoch identického názvu.

¹¹ Datovanie opevnenia síce nie je jasné, ale nahrádza ho písomná zmienka o pevnosti Dowine k r. 864, stotožnenie ktorej s Devínom je historikmi väčšinou akceptované.

¹² Citácie primárnych či zhrnujúcich publikácií týchto lokalít sú priebežne uvedené v texte príspevku alebo obsiahnuté vo väčšine prehľadových prác o hradiskách resp. väčších publikáciách jednotlivých lokalít - KRASKOVSKÁ, L. : Slovanské hradisko pri Devínskej Novej Vsi. Slovenská archeológia 10, 1962, 241-252; tá istá: Slovanské hradisko v Devínskej Novej Vsi, Nad lomom. Slovenská archeológia 14, 1966, 147-166; tá istá: Die slawischen Burgwälle auf dem Gebiet der Slowakei. In: I. Miedzynarodowy kongres archeologii slowienskiej. 3. Wroclaw-Warszawa-Kraków 1970, 202-206; BÉREŠ, J.: Výsledky doterajšieho výskumu slovanského hradiska v Šarišských Sokolovciach. In: Nové obzory. 16. Košice 1974, 113-131; BIALEKOVÁ, D. : Výskum slovanského hradiska v Pobeďime, okr. Trenčín. Archeologické rozhledy 24, 121-129; Tá istá: Výskum a rekonštrukcia fortifikácie na slovanskom hradisku v Pobeďime. Slovenská archeológia 26, 1978, 149-178; Tá istá: The Great Moravian Period. In: Archeological Research in Slovakia. Nitra 1981, 151-167; ČAPLOVIČ, P.: Orava v praveku, včasnej dobe dejinnej a na začiatku stredoveku. Martin 1987; PIETA, K. - RUTTKAY, A. - RUTTKAY, M.: Bojná: Hospodárske a politické centrum Nitranskeho Kniežanstva. Bojná - Nitra 2006, 217-228; HABOVŠTIAK, A.: Hradisko z 9. storočia v Tlmačoch. Slovenská archeológia 23, 97-118; HABOVŠTIAK, A. - HOLČÍK, Š.: Poveľkomoravské hradisko na Beňadickej skale. Sborník Slovenského národného múzea 73, 1979. História 19, 73-93; HANULIAK, M. - KUZMA, I. -

Druhá skupina (kategória) lokalít, pokladaných dosiaľ obecné, aj v odbornej spisbe, za včasnostredoveké opevnené sídla boli skúmané v menšom rozsahu, iba fragmentárne, sondážne, alebo len klasickým povrchovým prieskumom, či v posledných rokoch pomocou detektorov kovov. Na väčšine neprebehol výskum fortifikácie, resp. nepriniesol dostatočné poznatky k chronologickej identifikácii opevnenia. Ide o lokality: Beckov - hrad (okr. Nové Mesto Nad Váhom), Bíňa - intravilán (okr. Nové Zámky) , Brekov - hrad (okr. Humenné), Dolná Mariková - Široká (okr. Považská Bystrica), Dolný Kubín, časť Veľký Bysterec - Trniny (okr. Dolný Kubín), Hrádok - intravilán (okr. Nové Mesto nad Váhom), Istebné - Hrádok (okr. Dolný Kubín), Kamenec pod Vtáčnikom - Hrádok (okr. Prievidza), Nitra, časť Dražovce - Pri kostole (okr. Nitra), Nitra - Martinský Vrch, Nitra - Na vršku, Nová Baňa - Zámčisko (okr. Žarnovica), Oravský Podzámok - hrad (okr. Dolný Kubín), Prievidza,

ŠALKOVSKÝ, P.: Mužla-Čenkov I. Osídlenie z 9.-12. storočia. Nitra 1993; HULÍNEK, D. – ČAJKA, M.: Včasnostredoveké hradiská na Orave v kontexte hradísk na strednom a západnom Slovensku. Slovenská archeológia 52, 2004, 77-120; KUZMA, I.: Der frühmittelalterlicher Burgwall von Mužla-Čenkov. In J. Hennig – A. T. Ruttkey (ed.) 1998: Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. Bonn 1998, 391-397; MÁCELOVÁ, M. Der Burgwall Priekopa in Zvolen und die frühmittelalterliche Besiedlung des Zvolner Beckens. In: J. Hennig – A. T. Ruttkey (ed.): Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. Bonn, 399-404; MIROŠŠAYOVÁ, E. – ČAPLOVIČ, D.: Najnovšie výsledky výskumu včasnodejinného a stredovekého osídlenia v Zemplíne. Východoslovenský pravek 3, 1991, 115-132; MORAVČÍK, J.: Divinka. In: B. Chropovský (ed): Významé slovanské náleziská na Slovensku. Bratislava, 58-59; PLACHÁ, V. – KELLER, I. – HLAVICOVÁ, J.: Slovanský Devín, Bratislava 1990; REMIÁŠOVÁ, M.: Hradisko Vyšehrad. In: Horná Nitra 9, 1980, 13-30; ČAPLOVIČ, D.: Včasnostredoveké osídlenie Slovenska. Bratislava 1998; RUTTKAY, Dvorce ..., 135-147; STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ, D. – ŠALKOVSKÝ, P. – BÉREŠ, J. et al. :Včasnostredoveké hradisko I. Spišské Tomášovce-Smižany - 1. etapa spracovania. Zbor. Slovenského národného múzea. Archeológia 100, 2006, 187-223; ŠALKOVSKÝ, P.: Velikomoravskije gorodišča Slovákii. In: Trudy piatogo meždunarodnogo kongressa slavjanskoj archeologii. Tom I-2b. Moskva 1987, 126-133; ten istý: Frühmittelalterlicher Burgwall bei Detva. Slovenská archeológia 42, 1994, 110-142; ten istý : Výskum a rekonštrukcia fortifikácie západného areálu včasnostredovekého hradiska v Spišských Tomášovciach. Slovenská archeológia 54-2, 2006, 239-258; ŠTEFANOVIČOVÁ, T.: Bratislavský hrad v 9.-12. storočí. Bratislava; VAVÁK, J.: Z najstarších dejín Sv. Jura. In: Štefániková, Z. (zost.). Svätý Jur Vavák 2010; TURČAN, Veľkomoravské ... ;

<http://www.hradiska.sk/search/label/Mapy%20a%20Zoznam%20Slovansk%C3%BDch%20Hrad%C3%ADsk>
a ď.)

časť Štvrte/Hradec - Hradisko, Pružina - Mesciská (okr. Považská Bystrica), Skalka nad Váhom, časť Skala - Chochel (okr. Trenčín), Smolenice - Molpír (okr. Trnava), Trenčín - hrad, Trenčianske Teplice - Čertova Skala (okr. Trenčín), Zemianske Podhradie - Martákova skala (okr. Nové Mesto nad Váhom).

Pre ich interpretáciu ako opevnených včasnostredovekých sídiel však hovorí niekoľko závažných indícií. Pováčšine boli na nich nájdené vo väčšom množstve nielen doklady bežných sídliskových aktivít, artefakty dennej potreby a ojedinelé vzácnejšie solitéry, ale na viacerých aj celé série nástrojov, zbraní, hrivien či súčastí konského postroja a jazdeckého výstroja, dokladajúce tu intenzívnu prítomnosť remeselníkov i spoločenských elít, resp. ich jazdeckých družín a niekedy aj prítomnosť kultovo-sakrálnej zložky. Okrem toho ide poväčšine o ostrožné, výšinné, často až „extrémne neprístupné“ polohy s veľmi dobrými pasívnymi obrannými vlastnosťami, strategicky dobre situované, ktorých využitie iba ako otvorených sídlisk je problematické až nelogické, pretože ich širšie okolie poskytovalo dostatok na sídlenie oveľa vhodnejších, rovnejších, k vodným zdrojom i poliam bližších areálov. Boli často osídlené alebo opevnené aj v predchádzajúcich obdobiach (obzvlášť v období neskorej doby bronzovej a halštatskej, období púchovskej kultúry), resp. v 11.-13. stor. Využitie, revitalizácia zvyškov týchto predslovanských fortifikácií nie je zatiaľ presvedčivejšie doložená, je však značne pravdepodobná a budúce výskumy ju v mnohých prípadoch zrejme potvrdia a upresnia.¹³

V nižšej miere „istoty“, či pravdepodobnosti, možno vzťahovať vyššie povedané aj k lokalitám tretej skupiny (kategórie): Blatnica - Plešovica (okr. Martin), Bojná - Hradisko (II), (okr. Topoľčany), Bojná - Žihľavník (III), Bojnica - Zámok (okr. Prievidza), Bošáca - Srňanský háj (okr. Nové Mesto nad Váhom), Hatné - Hrádky (okr. Považská Bystrica), Krpeľany - Pohanovo (okr. Martin), Piešťany, časť Kocurice - Dlhé pole (okr. Piešťany), Kusín - Hradek (okr. Michalovce), Liptovská Sieľnica - Havránok (okr. Lipt. Mikuláš), Liptovská Štiavnica - Lúčný hríb (okr. Ružomberok), Modra - Zámčisko (okr. Pezinok), Nitra - Lupka (okr. Nitra), Nitra - Zobor (okr. Nitra), Podbranč, časť Podzámok - Starý hrad

¹³ Ako napr. v Detve, Devíne, Divinke, Zemplíne...

(okr. Senica), Podhradie - Erdegovo (okr. Prievidza), Podhradie - Úhrad (okr. Topoľčany), Považská Bystrica - Dedovec (okr. Považská Bystrica), Prosiek - Hrádok (okr. Liptovský Mikuláš), Rybník - Krivín (okr. Levice), Selce - Hrádok (okr. Banská Bystrica), Sklabaňa - Mačací zámok (okr. Martin), Slovenské Pravno - Šiance (okr. Turčianske Teplice), Sučany - Skala (okr. Martin), Turčianske Jaseno, časť Horné Jaseno - Hradište (okr. Martin), Turčianske Kľačany - Hrádok (okr. Martin), Unín - Zámčisko (okr. Skalica), Zemianske Podhradie/Bošáca - Hradiská (okr. Nové Mesto nad Váhom), ku ktorým dosiaľ disponujeme indíciami v menšom množstve či nižšej kvalite. Poznáme z nich zväčša iba nepočtené artefakty dennej potreby či doklady nevýrazných bežných sídliskových aktivít, z menších výskumov, prieskumov, amatérskych zberov či ako náhodné nálezy. Ich poznanie je v počiatočnom štádiu a je potrebné ich evidovať zatiaľ ako miesta nešpecifikovaných sídiel,¹⁴ niekedy pravdepodobne aj opevnených.¹⁵

Všetky ostatné lokality¹⁶, zmieňované najmä vo vedecko-populárnej spisbe, lokálnych vlastivedných prácach, obecných monografiách, ale niekedy aj v odbornej literatúre na základe starších, ojedinelých, často stratených povrchových nálezov, nespoľahlivo datovaných, resp. nepublikovaných, či dokonca iba z neoverených zmienok o údajných nálezoch, alebo dokonca iba z toponomastiky, doporučujeme z databáz včasnostredovekých opevnených sídiel vypustiť ani bližšie

¹⁴ Napr. provizórne pastierske, lovecké, prospektorské sídla, kultové miesta.

¹⁵ Od strážnych bodov, líniových valov cez refúgiá až po rôzne typy hradov.

¹⁶ Napr. Budkovce - Hurka (okr. Michalovce), Dvorianky - Hradišče (okr. Trebišov), Fintice - Várhegy (okr. Prešov), Hradisko - Hradek (okr. Poprad), Hlohovec - kaštieľ (okr. Hlohovec), Hričovské Podhradie - Mikov kopec (okr. Žilina), Klátová Nová Ves - Šance (okr. Partizánske Lednica - hrad (okr. Púchov), Lopušné Pažite, časť Lopušná - Hrádok (okr. Kysucké Nové Mesto), Malá Čierna - Dubica (okr. Žilina), Nemečky - Štolny (okr. Topoľčany), Nevidzany - ľavý breh potoka Širočina (okr. Zlaté Moravce), Nitra - Šibeničný vrch (okr. Nitra), Nitra, časť Hrnčiarovce - Žibrica (okr. Nitra), Seňa - Várhely (okr. Košice - okolie), Starý Hrádok - Ólvár (okr. Levice), Starý Tekov (okr. Levice), Sudince (okr. Krupina), Sudovce (okr. Krupina), Tekovský Hrádok (okr. Levice), Teplý Vrch - Hradište (okr. Rimavská Sobota), Trnavá Hora, časť Kľačany - Záhumie (okr. Žiar nad Hronom), Zemianske Podhradie - Bašta (okr. Nové Mesto nad Váhom), Zvolen, časť Lieskovec - Hrádok, Žehra - časť Dreveník-Dreveník (okr. Spišská Nová Ves), Žilina, časť Turie - Hrádek, Žilina, časť Zástranie - Straník, atď. - niekedy ide len o polohy s názvami hradisko, hradok a pod., ale zatiaľ bez stôp osídlenia.

neinterpretovať. Ich prípadné historické využitie možno zatiaľ iba „beletristicky“ odhadovať v širokom diapazóne od miest náhodného pobytu, zberu lesných plodín, dreva, lovu až po rôzne typy stálych sídiel.

Ako to dokladajú viaceré polohy v minulosti pokladané iba za praveké sídliská či hradiská (napr. Mužla, Detva, Smolenice) alebo za opevnenia založené až po 10. stor. (napr. Bíňa), stav vedeckého poznania je dynamický a postupne sa mení. Preto skôr či neskôr môžu byť i viaceré z uvedených lokalít výskumami archeologicky verifikované a ich interpretácia upresnená či prehodnotená.

Najstaršie opevnené sídla Slovanov poznáme už zo 6.-7. stor. v slovenskej pravlasti (napr. Zimno, Pastyrskoe, Koločín). V novo zaujatých územiach ich stavali (napr. Hački, Szeligi v Poľsku) hneď po konsolidácii osídlenia v 7. a 8. stor. Spočiatku mali zväčša symbolický, ceremoniálny charakter kultového miesta alebo útočiska so slabým opevnením a často nepatrnými stopami používania.¹⁷

V Naddunajsku možno budovanie najstarších opevnení predpokladať v období Samovej ríše počas jej konfliktov s Franskou ríšou a Avarským kaganátom, čo potvrdzuje i písomný záznam vo Fredegarovej kronike o vojenskom stretnutí niekedy v roku 631/632 na území Samovej ríše pri opevnenom mieste zvanom Vogastisburg. Je však možné, že to boli iba dočasné drevozemné opevnenia budované „ad hoc“ na krátkodobé využitie vo vojnových časoch.

Hoci aj archeologický výskum v Čechách a na Morave (napr. Dolánky-Rubín, Kal, Tismice, Olomouc)¹⁸ indikuje, že výšinné opevnenia podobného staršieho typu mohli existovať i na Slovensku už v 7.(?) -8. storočí, zatiaľ u nás zistené hrady môžeme datovať najskôr od pol. 8. stor.

¹⁷ AULICH, V. V. 1972: Zimnievske gorodišče. Kiiv 1972; Etnokulturnaja karta territorii Ukrainskoj SSR v I tys. n. e. Kijev 1985,79-80; POLESKI 2004, 156; BUKO, A. The archaeology of early medieval Poland. Leiden-Boston 2008, 66, 87.

¹⁸ BLÁHA, J.: Předběžná zpráva o objevu předvelkomoravského ústředí v Olomouci, *Archaeologia Historica* 13, 1988, 155-170.
BUBENÍK, J. 1999: Poznámky o nejstarších hradištích raného středověku v Čechách, *Archeologické rozhledy* 51, 1999, 631-648.

Napriek množiacim sa skeptickým názorom na početnejšiu existenciu hradísk pred 2. polovicou 9. stor. v českých krajinách¹⁹ i posunom datovania mnohých hradísk v Poľsku i Nemecku na základe dendrodát do 2. pol. 9.-10. stor.,²⁰ resp. aj napriek prvým neskorým dendrodátami (koniec 9. stor.) niektorých slovenských hradísk (Bojná, Majcichov, Pobeďim)²¹ nás o tom, že už začiatkom 9. stor. bola výstavba hradov u západných Slovanov (i nad stredným Dunajom) bežná, informujú jednoznačne písomné pramene, okrem iných, špeciálne sa tejto téme venoval tzv. Bavorský Geograf. Ide o anonymný „*Opis hradov a krajín severne od Dunaja*“, vyhotovený pre potreby Franskej ríše asi v rokoch 815 - 817, najneskôr však 845, ktorý popri údajoch napr. o Veletoch (95 hradov), Obdodritoch (53 hradov), Lužických Srboch (50 hradov) opisuje že, „...v Čechách je 15 hradov, Moravia majú 11 hradov“.²²

Skutočnosť, že väčšina „solídnejšie“ budovaných hradov sa začína spájať až s neskorým veľkomoravským obdobím, resp. budovaním českého, poľského či uhorského kráľovstva v 10.-11. stor., nemôže spochybňovať existenciu hradov pred týmto obdobím a to už vonkoncom nie z dôvodu ich menej solídnych fortifikačných techník. Ako sme už uviedli pomenovanie hrad vychádza predovšetkým primárne so skutočnosťou, že na rozdiel od otvorených druhov sídelných aktivít bol ohradený. Z hľadiska funkcie, ktorá sa nepochybne menila, vyvíjala čase i priestore, nebolo určujúce aký druh ohrady či hradby bol použitý²³, ale

¹⁹ BUBENÍK, J. – PLEINEROVÁ, I. – PROFANTOVÁ, N.: Od počátků hradišť k počátkům přemyslovskeho státu, Památky archeologické 89, 1989, 104 -145; LUTOVSKÝ, M.: Doba hradištní bez hradišť? Úvaha nad strukturou, chronologií a terminologií raně středověkých fortifikací v Čechách. In: Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice. Sborník příspěvků přednesených na pracovním setkání Archeologie doby hradištní ve dnech 24.-26. 4. 2006. Brno, Masarykova univerzita 2009, 5-9. Zvlášť štúdia M. Lutovského navodzuje interpretáciu (minimálne diskutabilnú), akoby sídla opevnené inak ako pomnocou valov s na sucho kladenou čelnou kamennou stenou ani neboli hradiská-hrady.

²⁰ Napr. BUKO, The archaeology ... 2008, 321.

²¹ TURČAN, V. a kol.: Veľkomoravské hradiská. Bratislava 2012. Môže však ísť iba datovanie opravy či rekonštrukcie už istú dobu existujúcich valov alebo prístavby nového areálu (Pobeďima).

²² RATKOŠ, P. Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Bratislava 1968, 128-130; KUZMÍK, J.: Slovník starověkých a středověkých autorov prameňov a knižných skriptorov so slovenskými vzťahmi. Martin 1983, 82-85.

²³ Viď poznámku č. 1.

že išlo o ohradenú súčasť priestorového systému osídlenia vybudovaného na uspokojenia istých základných spoločensko-ekonomických potrieb. Tieto sa neustále uspokojovali, ale vyvíjali, rástli a všeobecne sa menili podľa toho ako sa menili životné podmienky a potreby danej komunity. Okrem opevnenia významné úlohy pri vzniku a vo vývoji hradov, ako istého druhu centrálnych miest²⁴, zohrávali aj vhodné umiestnenie v sídelnej štruktúre, dopravná dostupnosť, rozmiestnenie okolitej populácie a komunikácií, možnosti poskytovania služieb administratívnych, kultových, obranných alebo strážnych, kontrolných, zásobovacích či obchodných pre svojich budovateľov, obyvateľov a ich zázemie.

Všetky tieto sídla iste neexistovali súčasne a okrem výnimiek ani počas celého mladšieho úseku včasného stredoveku, teda celého 9. a 10. stor. Zatiaľ naše najstaršie včasnostredoveké opevnenia môžeme datovať do 2. pol. 8.-1. pol. 9. stor. Rámčovo išlo o obdobie vyvrcholenia a zániku Avarskeho kaganátu a vzniku Moravského a Nitrianskeho kniežatstva a prvých rokov ich fúzie. Väčšina z nich sa spája z obdobím tzv. blatnicko-mikulčického horizontu,²⁵ charakterizovaného najmä neskoroavarskými a karolínskymi nálezmi, ostrohami s háčikmi a intenzívnejším výskytom sekerovitých hrivien, ktorými zväčša i bývajú datované do konca 8. -1. tretiny 9. stor. (napr. Pobodim, Bojná, Sv. Jur, Smolenice, Vyšný Kubín, Spišské Tomášovce).

Prvé hrady boli vybudované hlavne severne od avarskeho územia v podhorských a horských oblastiach, avšak viaceré neskoroavarské solitéry z hradiska v Sv. Jure²⁶ naznačujú, že mohli veľmi zavčasu, minimálne už od polovice 8. stor., vznikáť aj v sfére Avarskeho kaganátu. Zánik Avarskeho kaganátu vytvoril priaznivú situáciu pre koncen-

²⁴ CHRISTALLER, W.: Die zentrale Orte in Süddeutschland. Jena 1933.

²⁵ Úvahy o posunutí datovania tohto horizontu do 2. polovice či dokonca záveru 9. stor. pokladáme za nedostatočne podložené. Ako reálny predpokladáme model troch fáz horizontu: vznik-nástup, vrchol a ústup-zánik, plus ojedinelé solitérne aktívne prežívanie jednotlivých artefaktov i súprav z rôznych dôvodov (pieta, tradícia, dlhovekosť majiteľa), či ich archivovanie (amulet, rodinný poklad) i viac desaťročí, aké poznáme i z iných období. Nástup a vyvrcholenie módy blatnicko-mikulčického štýlu spadá tak ako ho definovala D. Bialeková (1980, 1981 a ď.), t.j. do záveru 8. a 1. tretiny 9. stor., vyznievať mohol v 2. tretine 9. stor., keď bol postupne nahradený klasickou veľkomoravskou módou.

²⁶ VAVÁK, Z najstarších dejín ...,12.

tráciu moci a nadproduktu v rukách lokálnych slovanských kniežat, vznik vojenských družín a ich sociálne vydelenie sa z prostredí občín. Súčasné posunutie hraníc Franskej ríše až k Panónii, resp. strednému Naddunajsku, znamenal vstup našich území nielen do sfér bezprostredného mocenského záujmu tejto veľmoci, jej svetskej i cirkevnej organizácie, ale aj začiatok nového obdobia intenzívnejších vzájomných kontaktov, vojenských i mierových interakcií, obchodnej i kultúrnej výmeny. To malo obrovský vplyv na všetky oblasti života, predovšetkým spoločenských elít, ako hlavného receptora a nositeľa ekonomických, spoločenských i kultúrnych zmien. Vonkajšími, resp. archeologicky sledovateľnými, prejavmi týchto zmien boli vznik novej módy vychádzajúcej z remeselno-umeleckého štýlu blatnicko-mikulčického, nachádzajúcemu široké uplatnenie na širokej škále luxusných artefaktov, prechod ku kresťanskému pohrebnému rítu, výstavba prvých kostolov i opevnených sídiel podľa franských vzorov. Potvrdzujú to aj písomné správy už z konca 8.- 1. štvrtiny 9. stor. o existencii viacerých slovanských kniežat (napr. Vojnomír, Borna, Ludovít a ď.) v Dolnej Panónii, Slavónsku, Chorvátsku a Korutánsku, ktorých moc sa opierala o vojsko, hrady a kniežaciu družinu,²⁷ a ktorých materiálnu kultúru príbuzného habitu nachádzame na najstarších kostrových pohrebiskách i hradoch nielen v Chorvátsku, Slovinsku, ale i na Morave a Slovensku.

Neisté, resp. zatiaľ nie vždy jednoznačne doložené datovanie opevnení jednotlivých sídiel s týmito nálezmi v objektoch či kultúrnej vrstve, nie je spoľahlivým argumentom pre mechanický presun ich datovania až do druhej polovice, či záveru 9. stor. nehľadiac na to, že jednoduchšie formy fortifikácií (napr. palisádová ohrada na hlinenom násype) mohli byť pri výstavbe neskorších masívnejších kamennozemných, škrupinových konštrukcií zničené, resp. bez pozorovateľných stôp do nových valov zakomponované.

V neskoršom prepise tzv. Bavorského Geografa sa u Moravanov uvádza až 30 hradov, čo môže byť aktualizovaný údaj z pokročilejšieho 9. stor., teda po zjednotení moravského a nitrianskeho kniežatstva.²⁸

²⁷ STEINHÜBEL, J.: Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska. Bratislava 2004, 64-66.

²⁸ HORÁK, B. – TRÁVNÍČEK, D.: Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii. Praha 1956; HAVLÍK, L.: Morava v 9.-10. stolytí. Praha 1978.

Pravdepodobne tu však ešte nie je zachytený predpokladaný boom výstavby hradísk vo vojensky veľmi aktívnom období vlády Svätopluka ako aj v časoch ohrozenia nájazdmi ugorských kmeňov na prelome 9. a 10. stor. Vtedajšiu situáciu opisuje arabský autor Gardízi²⁹: “*Budovanie hradov je u nich (Slovanov) zákonom ... Vo všetkých územiach sa zhromažďia viacerí a stavajú hrady, lebo Maďari (Maď-ghariján) k nim často vtrhnú a prepádajú ich ... (a keď) ... ich premôžu, Slovania utekajú do hradísk, ktoré si vybudovali*“.³⁰

Čísla uvádzané Geografom Bavorským, teda podľa nášho názoru, dovoľujú predpokladať okolo polovice 9. stor. na územiach Veľkej Moravy, najmenej okolo 30 súčasne existujúcich hradísk, ktorých počet sa mohol za vlády Svätopluka ešte zvýšiť a dramaticky stúpnuť koncom 9. stor., v časoch po príchode ugorských kmeňov do Potisia, keď začali byť hrozbou pre celú vtedajšiu Európu. Vtedy mohli byť nielen postavené nové hrady, ale aj rekonštruované, spevnené existujúce, či obnovené staršie zaniknuté opevnenia (ako to naznačujú i nové dendrodáta)³¹. Údaj o počte hradov Moravanov je však možné chápať aj ako informáciu o počte iba hlavných hradísk, resp. počte hradných obvodov (*civitates* ako sa v prameni uvádza), v rámci ktorých mohli a zväčša i existovali i ďalšie opevnené sídla lokálneho významu, refúgiá či strážne hrady.

Rozmach výstavby hradov na Veľkej Morave v druhej polovici 9. až začiatkom 10. stor., opisujú aj franské i arabské písomné pramene³², ktoré tu dokladajú existenciu viacerých opevnených sídiel (*Dowina, antiqua urbs Rastici, inefabilis Rastici Munitio, Ch.r.dát (Ghrád), Džrwáb, Wábnit, Nít, Nitrava, Nitravia, Mosburg*) ako dôležitú súčasť správy a obrany ekonomicky rozvinutej dŕžavy Rastislava a Svätopluka, ktorá pretrváva i po rozpade moravského a v procesoch kryštalizácie uhorského štátu. Koncom 9. stor. zrejme dochádza aj k ich väčšej funkčnej diferenciacii a vzniku menších hrádkov, resp. dvorcov. Charakteristické sú výskytom

²⁹ Predpokladá sa, že použil prebraté údaje od neznámeho perského geografa z konca 9. stor.

³⁰ KUZMÍK, Slovník starovekých ..., 233-234.

³¹ TURČAN, Veľkomoravské ... 18, 61, pozri tiež:

<http://topolcany.sme.sk/c/5467748/archeologicky-vyskum-v-bojnej-pokracuje-je-najvacsim-na-slovensku.html>.

³² Fuldské anály, Aventinus, Ibn Rusteh, Ibn Mahmúd Gardízi, Al Marvází a dĎ. (Kuzmík 1983, 104, 252).

klasickej veľkomoravskej hmotnej kultúry (ostrohy s platničkami, vyspelá keramika, veligradský či nitriansky šperk a ďalší klasický veľkomoravský inventár), miestami aj sakrálnymi stavbami a prikostolnými cintorínmi (napr. Bratislava-hrad, Devín, Nitra-hrad³³, Ducové, Tlmače, Malé Kozmálovce, Divinka, Jasenovo), v najmladšej fáze povelkomoravskými i tzv. staromaďarskými, resp. ugarskými³⁴ nálezmi (najmä nové typy zbraní, výstroja a ozdôb - napr. Hronský Beňadik, Zvolen-Môťová 2. fáza, Šarišské Sokolovce, Zemplín). Na viacerých z nich boli zistené oba časové horizonty osídlenia, t.j. koniec 8.-1. pol. 9. storočia a pokročilé 9. až 10. storočie. (napr. Bojná, Brekov, Vyšný Kubín, Spišské Tomášovce), resp. prežívanie až do 11.-12. stor. (Bratislava; Nitra-hrad; Zvolen-Môťová, Zemplín atď.).

K interpretácii funkcionality a významu hradov poskytujú východiská: veľkosť opevneného areálu, resp. dĺžka a mohutnosť valov (veľičiny zväčša priamo úmerné), typ zástavby, kvantita, spektrum a exkluzivita materiálnej kultúry, ktoré sú hlavnými indikátormi ich ekonomického a vojenského potenciálu, resp. potenciálu regiónu, ktorého boli súčasťou či centrom. V tomto ohľade sa moravským hlavným hradom zrejme najviac blížili hrady v Nitre, Bojnej, Majcichove, Bíni (?), Pobeďime, Divinke(?) na Bratislavskom hrade, vo Sv. Jure, či Zemplíne kde bola doložená alebo sa dá predpokladať, okrem mocensko-politických a hospodárskych aj existencia dôležitých sakrálnokultových centier.

Ako o regionálnych centrách možno uvažovať najmä u hradísk na Devíne, v Mužli, Jasenovom, Spišských Tomášovciach, možno i Tlmačoch, M. Kozmálovciach atď. Spektrum ostatných, zväčša menších hradísk, možno fungovalo ako menšie lokálne centrá, resp. strážne hrady, hrádky, pevnosti a veľmožské dvorce (napr. Prievidza, Detva, Zvo-

³³ Jediné veľkomoravské hrady na Slovensku datované presne historickými prameňmi: Nitra-Neutra - 828 a Devín-Dovina - 864.

³⁴ Termín Maďari - *Magyar*, je názvom iba jedného zo 7 ugarských kmeňov (*Jenő, Kér, Keszi, Nyék, Megyer, Kurt-Gyarmat, Tarján*) a začína sa vlastne používať popri *Ugri, Ungri, Hungri, Hungari* až vo vrcholnom stredoveku a novoveku, po zániku kmeňového zriadenia Ugrov a integrácii ich príslušníkov v priebehu etatizačného procesu. Označovanie všetkých 7 kmeňov v 9. -10. stor. názvom Maďari je nepresné, resp. nezodpovedá historickej realite a až do vzniku Uhorského kráľovstva okolo roku 1000 by sme ich preto nemali nazývať Maďari, ale komplexne Ugri, Ungri či jednotlivými kmeňovými menami.

len, oba hrady v Devínskej Novej Vsi, dvorce Ducovom a Nitrianskej Blatnici). Funkciu dvorcov mohli plniť aj niektoré z menších a sčasti inak opevnených malých hradísk, teda hrádkov, ktoré by bolo azda možné označiť aj za akúsi predformu vrcholnostredovekých hrádkov.

V časoch zániku Veľkej Moravy mnohé z opevnených sídiel (Mužla, Majcichov, Bojná, Hronský Beňadik, M. Kozmálovce) zanikli, ďalšie stratili svoj strategický význam v procesoch včleňovania severnejších území do Uhorského štátu (Zvolen, Detva, Divinka, Smižany) a neboli už nikdy osídlené. Viaceré však, a to i centrálné, po stavebných inováciách v 10.-11. stor., boli kontinuálne osídlené a využívané naďalej, a priamo na nich, ich prestavbou vznikli stredoveké komitátne kamenné hrady (Bratislava, Nitra, Zemplín) s podhradiami alebo sa v ich okolí začínajú formovať stredoveké mestá, hrady či kláštory (Zvolen, Hronský Beňadik, Bíňa).

Zusammenfassung

Zur Problematik der frühmittelalterlichen befestigten Siedlungen in der Slowakei

Der Artikel befasst sich mit der Terminologie, Verifizierung, Erstellung und Chronologie der frühmittelalterlichen befestigten Siedlungen (Burgen) auf dem Gebiet der heutigen Slowakei. Es enthält eine Liste der archäologisch ernsthafte Beweise oder evidenzbasierte befestigten Siedlungen von 8 -10. Jahrhunderts und ihre freie Interpretation, welche durch zukünftige Forschungen überprüft und präzisiert werden.